

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Д

ржавно-правни
оквири и осећање
припадности:

Српски колективни идентитети
у новом веку

*Бранко Бешлин
Исидора Точанац Радовић
Јелена Илић Мандић
Марија Андрић*

*Државно-правни оквири и осећање припадности:
Српски колективни идентитети у новом веку*
Бранко Бешлин, Исидора Точанац Радовић,
Јелена Илић Мандић, Марија Андрић
Београд 2024.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Ђорђе Ђурић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Поповић,
Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Лектор

Јелена Лутров

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-297-1

Ова публикација је резултат рада на пројекту
*Концепти национализма и историјализма у српском политичком дискурсу:
средњи век, нови век, савремено доба (CoNatPat)*,
који финансира Фонд за науку Републике Србије..

САДРЖАЈ

- 7 | Увод
- 9 | *Марија Андрић*
Између идентитета и правног положаја:
Трговци са османског Балкана у Венецији
- 43 | *Исидора Точанац Раговић*
Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких
владара (1690–1743): Срби – Расцијани – Илири
- 81 | *Јелена Илић Мандић*
Граничарско друштво и његове протонационалне
идентитетске парадигме
- 131 | *Бранко Бешлин*
Либералне идеје у концептима нације и државе
код Срба (1790–1870)
- 169 | Библиографија
- 209 | Summaries
- 211 | Белешка о ауторима

Марија Андрић

ИЗМЕЂУ ИДЕНТИТЕТА И ПРАВНОГ ПОЛОЖАЈА: ТРГОВЦИ СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ

Увод: тема и извори

Трговачке везе Венецијанске републике са балканском територијом у средњем веку засниване су на политичким односима које је Венеција истовремено одржавала са неколико обласних господара. Након османског освајања на Балкану, трговци са тог подручја наставили су да обављају робну размену у једном од највећих медитеранских трговачких центара под окриљем венецијанско-османских дипломатских односа. Венецијанска власт морала је правно да регулише и надгледа пословање трговаца из Османског царства на територији Републике, а трговци нису били неми посматрачи када је долазило до кршења закона који су им гарантовали заштиту и слободну трговину. Захваљујући размени добара између две државе, присутност трговаца са османског Балкана у Венецији била је евидентирана у регуларној венецијанској администрацији. Ко су били трговци који су, долазећи са османског Балкана, пословали у Венецији и оставили трага у документима градске управе? На који начин можемо да дефинишемо њихов идентитет? Да ли је могуће да се он посматра из угла етничке и верске припадности или неких других модела колективног представљања? У нашем истраживању фокусирамо се на анализу два типа података из извора који се чувају у Државном архиву Венеције (*Archivio di Stato di Venezia*) са циљем да дефинишемо идентитет трговаца са османског Балкана. Ови подаци укључују информације о групама са којима су трговци узајамно сарађивали, као и о извесном „осећању припадности“ које можемо препознати међу њима.

У историографији се већ јављало интересовање за сличне проблеме, а препознајемо га у радовима који су анализирали локалне

заједнице, суживот њихових становника, организацију и повезаност међу људима који су је сачињавали. Успутно су у тим радovima забележени и припадници трговачког слоја, заједно са подацима о томе на који начин су показивали бригу и наклоност према средини и заједници с којом су се идентификовали. Сегменте тих појава приказао је Владислав Скарић када је говорио о православној заједници Сарајева у 18. веку. Међу припадницима те заједнице било је и трговаца који су разним ангажовањима и даровима помагали цркву. Посебно је примећено и залагање кметова из кругова сарајевских еснафа, који су своју трговачку професију и углед користили за добробит православне заједнице.¹ На сличне примере скренуо је пажњу и Радован Самарцић, описујући помоћ коју су они пружали цркви и школству, као и учешће у изградњи нових објеката и збрињавању сиротиње.² Познато је да су Срби у Далмацији у 18. веку писали захтеве за отварање школа и на тај начин се залагали за световно и духовно образовање.³ С друге стране, Тома Поповић је отворио питање на који начин је формиран трговачки слој међу Србима, а његово осипање видео је као последицу османских освајања и принудног исељавања српског народа.⁴ У студијама које се баве међународном трговином или историјом трговачких породица ређе се сусрећемо са непосредном анализом проблема на које смо се овде фокусирали. Сасвим оправдано, јер је економска историја оријентисана на питања која се баве понудом, потражњом, тржиштима и обртањем капитала, а таква истраживања обављана су на основу трагова које су трговци остављали у документима трговачког књиговодства попут меница, рачуна, трговачких уговора и трговачких књига.

-
- 1 У 17. веку, у оквиру православне заједнице сарајевске црквене општине, био је основан посебан одбор кметова, који се називао *синови црковни, кметови или јейиџроји* (називани тако у народу, а у текстовима Устава „епитропи“). Бирани су међу угледним и имућним породицама, а једна од њих је била трговачка породица Арнаутовић. Њих је бирао црквени сабор, а дужности су им биле углавном административне природе. Док су клисари (такође установа коју бира сабор) обављали свакодневне послове у цркви, све остало што се односило на црквено имање, спадало је у њихова задужења. Више о томе у: В. Скарић, Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку, у: *Изабрана дјела, Књига II: Прилози за историју Сарајева*, ур. др М. Екмечић, Сарајево 1985, 59, 83–84, 102–105.
 - 2 Р. Самарцић, Српска општина у Сарајеву, у: *Историја српског народа: Срби у 18. веку*, IV/1, Београд 1986, 466–467.
 - 3 М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984, 120–121.
 - 4 Т. Поповић, *Привреда у 16. и 17. веку*, у: *Историја српског народа: Срби под њуђинском влашћу*, III/1, Београд 1994, 583.

Успутно забележени подаци о привржености, коју су српски трговци показивали према вери, родном месту и сународницима, расути су у траговима које је оставило више трговачких заједница. Зато смо овом приликом начин на који су се трговци представљали покушали да сагледамо кроз призму управне администрације Венецијанске републике. Одговоре смо потражили у Државном архиву Венеције, а сви извори које овде представљамо су на италијанском језику. На првом месту то су различите врсте писаних обраћања трговаца венецијанској власти, попут молби у којима су тражили да им се одобри увоз и извоз одређене робе, жалбе због тога што су сматрали да су им права ускраћена или оштећена, као и тужбе које су подносили услед бројних неспоразума и сукоба. Полазећи од тезе да су у њима забележени изрази лишени административног формализма, односно да они садрже изјаве које су потекле директно од трговаца, претпоставили смо да ће у њима бити присутни модели исказивања осећања за неку заједницу или родни крај. Премда није постојао било какав образац за писање венецијанској управи који је наметан трговцима, морамо имати у виду и могућност утицаја државних преводилаца (драгомана), који су тумачили та документа или, чак, учествовали у самом процесу састављања. У складу с тим, при извођењу закључака, потребно је било узети у обзир и чињеницу да су у овом процесу неке изјаве могле бити измењене, одређени подаци виђени као неважни, па због тога и изостављани. То је битно нагласити зато што на тај начин можемо објаснити изостанак неких фраза и израза за којима трагамо, а које у молбама трговаца једноставно не проналазимо. Подједнаку важност придали смо и одговорима на трговачке захтеве које су давали венецијански службеници, као и разним одлукама и уредбама које су доношене ради њиховог пословања у граду. Записи настали у венецијанским канцеларијама садрже значајне податке о пореклу трговаца. Иако се у највећој мери свде на забелешке административне природе, могли смо их искористити јер садрже географске и верске одреднице, убележене у виду уобичајених формулација за њихово представљање. Осим тога, у недостатку сачуваних непосредних обраћања трговаца, венецијански укази помогли су да донекле одговоримо на питања која би у супротном остала нерасветљена.

Основно полазиште за истраживање сваке теме која се тиче трговине у Венецији је фонд Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*). Ова магистратура је основана 1506. године, као привремено и помоћно веће Сената, да би 1517. године добила карактер сталног политичког саветодавног тела задуженог за трговачка питања у Венецији, чији су чланови постепено стицали право да самостално

доносе одлуке о појединим проблемима.⁵ Записи из тог фонда, који су за ову прилику прикупљени и приређени, представљају одломке из писама и молби које су трговци подносили Магистрату за трговину, из судских процеса, али и многих расправа и анализа трговинских питања, сачуваних у регистрима које су водили ти службеници. Међу осталим фондовима, у којима смо потражили сличне податке, налази се и венецијански Савет (*Collegio*). Чланови тог већа су, поред других задужења, осталим канцеларијама састављали листу актуелних тема о којима је требало расправљати, па су из тог разлога долазили у додир са проблемима трговачке природе. Посебно је од важности подфонд начињен од регистара у којима су похрањивали молбе (*Suppliche, Di dentro*) поднете искључиво органима власти унутар града Венеције и читавог Догада.⁶ Значајни су и подаци које пружају белешке Провидура за здравство (*Provveditori alla Sanità*), магистратуре која је, испитујући новопридошле путнике о постојању зараза у њиховом крају, успутно записивала податке о пореклу трговаца.⁷

Прегледање наведених извора омогућило је да идентитет балканских трговаца посматрамо у неколико слојева, и то у складу с њиховим географским пореклом, професијом, вероисповести и правним статусом. Кроз примере који сведоче о наведеним темама, показаћемо и да ли су трговци изражавали припадност једној заједници, завичају или сведочили о сопственом пореклу на неки други начин. Термине и фразе којима је исказивана припадност потребно је пажљиво анализирати у одговарајућем контексту, како бисмо избегли замку њиховог тумачења у складу са савременим значењима.

Географско порекло

Један од термина који се често јавља у венецијанским изворима о страним заједницама јесте „*nazione*“ (лат. *natio*, итал. *nazione/nazione*), а због проблематике коју овде анализирамо потребно га је боље објаснити. Води порекло из латинског језика, од глагола *nascere/nascor* што значи „бити рођен/родити се“. У класично доба, реч „*natio*“ коришћена је да означи људе пореклом из истог града или регије, а такво поимање

5 О овоме детаљније у: М. Borgherini-Scarabellin, *Il magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica: studio storico su documenti d'archivio*, Venezia 1925.

6 Догадо је територија која је, поред венецијанског градског средишта, обухватала зону Лагуне, сва острва, острвца и узан појас копна с ушћем на северној обали Јадрана.

7 О њима у: А. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico, descrittivo, ed analitico*, 1, Roma 1937, 211–212.

било је актуелно како у средњем веку тако и у модерној епохи.⁸ У великим медитеранским градовима и трговачким центрима, употреба израза „natione“ често се јављала као уобичајен начин за објашњење и именовање страних трговачких заједница које су дуже време биле присутне на неком простору. На тај начин, правила се разлика између њих и становника Венецијанске републике.⁹

Градско становништво у Венецији делило се на грађане (*cittadini*), племиће (*patrizi*) и обичан народ (*popolo*), а сви остали који су живели у другим деловима Републике били су дефинисани као „венецијански поданици“ (*sudditi veneti*).¹⁰ Као један од градова који је привлачио трговце и путнике из разних крајева, Венеција је термином „natione“ називала све оне који нису имали статус њеног становништва. Сходно томе, да бисмо означили трговце немачког порекла (*nazione tedesca*), муслиманске трговце (*nazione turca*) и друге трговце који су овако именовани у венецијанским изворима, потребно је термин „nazione“ заменити неким другим изразима.

Уколико ради прилагођавања нашем језику искористимо реч „порекло“ или „заједница“, приближићемо се правом значењу које је „nazione“ имала у изворима од 16. до 18. века, па тако и избећи нејасноће које могу да се појаве уколико дословно преведемо израз који је у каснијем периоду добио нови смисао. У неким случајевима је „nazione“ коришћена како би се означила група трговаца исте вероисповести или географског порекла.

Први пример који адекватно илуструје наше објашњење потиче из 1579. године и тиче се муслиманских трговаца са различитих простора Османског царства, који су делили коначиште у Венецији.¹¹ У питању је образложено мишљење чланова Магистрата за трговину

8 E. Dursteler, *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore–London 2006, 13: Данте Алигијери је овај израз користио како би означио људе који долазе из истог града или провинције, док је Макијавели речи „nazione“ и „patria“ често користио у истом значењу порекла, домовине.

9 F. Pompeo, *Il mondo è poco. Un tragitto antropologico nell'interculturalità*, Meltemi 2002, 67.

10 *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, ed. G. Cozzi, M. Knapton, Torino 1986, 99–141.

11 Први смештај за муслиманске трговце у Венецији основан је крајем 16. века у парохији Сан Матио, у једној градској гостионици (вен. *Osteria all'Anzolo*), док је веће коначиште са сложенијом организацијом и бољом контролом формирано 1621. године као фондако за муслиманске трговце (*Fondaco dei Turchi*): Archivio di Stato di Venezia (даље, ASVe), Cinque Savi alla Mercanzia (даље, CSM), Seconda serie, b. 187, fasc. 1; М. Андрић, *Fondaco dei Turchi у Венецији: смештај за муслиманске трговце између правила и праксе*, *Зборник Мајнице српске за историју* 100/2 (2019), 9–23.

о томе како треба поступити према молби „трговаца из Анадолије“ (*la Nation de Natolia*). Они су тим поводом изразили негодовање због обавезе да у Венецији ноћивају на истом месту као и трговци пореклом са османског Балкана, конкретно са простора Грчке и Босне (*quella [nation] di Gretia e Bossnia*). Наводимо овај документ да бисмо приказали да су службеници трговачке магистратуре користили реч „natione“ како би означили више група трговаца које деле исто географско порекло или припадају једној конфесији. У наставку текста, као главни разлог због кога анадолијским трговцима не би требало испунити захтев да им се додели засебно боравиште, навели су мишљење да постоје занемарљиво мале разлике између група муслимана који долазе из различитих области Османског царства, као што постоје мале разлике међу „хришћанским заједницама“ (*nationi christiane*). Осим за потребе означавања географског порекла, у примеру анадолијских и трговаца са османског Балкана, у другом делу документа проналазимо изразе „nationi“ и „popoli“ искоришћене са једнаким значењем које можемо тумачити као „становништво“ или „народ“.

„21. март 1579. године: Видели смо молбу муслиманских трговаца из Анадолије [...] трговци са територије Анадолије ни по коју цену не желе да станују и ноћивају заједно са трговцима који долазе из Грчке и Босне, тврдећи да су и у османској војсци њихова коначишта одвојена. Ми смо мишљења да, као што постоје разнородности међу хришћанима, тако може и да их буде међу њиховим народом [муслиманима], али подједнако сматрамо да је ово поређење од малог значаја јер се ради о великој разлици, чак и опречности, која постоји између војника [...] и трговаца, узимајући притом у обзир и варијације које постоје међу самим трговцима, [...] верујемо да је у природи трговаца да су увек за мир и да не помишљају на потезање оружја [...] Све ово смо озбиљно размотрили, па Вашој Прејасности износимо наш суд да молба горенаведених не треба да буде услышена, већ да треба да се настави у складу са последњим одлукама у вези с коначиштем према којој сви [муслимански трговци] треба да ноћивају заједно, јер уколико се испуни захтев за такву поделу, морали бисмо да направимо онолико фондака колико постоји трговачких заједница под османском управом.“

(21 marzo, 1579: Abbiamo veduta la supplicatione delli mercanti Turchi di Natolia [...] che la Nation de Natolia per niun modo vuole stanziare ne albergare insieme con quella [nation] di Gretia e Bossnia et che nelli eserciti vengono separati li loro alloggiamenti uno dall'altro, che siamo di opinione che così come si vede la varietà et contrarietà grande nelle nationi christiane così possi esser tra loro popoli ma questo giudichiamo non di meno che sia di poca consideratione havendo molto riguardo alla molta differenza che si trova et quasi contraria tra soldati [...] et tra mercanti, et mercanti li quali

quando ben fossero contrari l'uno dall'altro tra loro [...] credemo che la natura de mercanti debbi sempre haver la mira alla pace senza alcun pensiero d'armi [...] Li qual tutte cose essendo state da noi maturamente considerate dicemo alla serenita vostra con nostro giuramento, che giudichiamo, che sopra detti non siano degni di esser esauditi, ma che si debbe eseguir quanto in materia di detta habitatione e stato per essa ultimamente deliberato dovendo tutti di ogni natione star uniti et serati per quando si assentise a questa divisione sarra bisogno far tanti fonteghi quante sono le nationi loro.)¹²

У венецијанској администрацији, израз „natione“ коришћен је и у 17. веку у истом значењу као и у случају горенаведених примера. У једном образложењу Магистрата за трговину из 1620. године, насталом поводом избора смештаја за муслиманске трговце, овај термин се користи како би означио трговачке групе различитог географског порекла које су биле предвиђене да у њему ноћивају. Том приликом истакнута је предност одређеног здања због његове величине и могућности да се подели на два дела, како би у њему било довољно места за трговце са османског Балкана, посебно албанске и босанске трговце (*Nationi Albanesi e Bossinesi*), али и за трговце који долазе са османских територија у Азији (*la Natione Asiatica*). Важност овог документа почива на томе што у њему изнова видимо како се израз *natione* користи да означи неколицину трговаца пореклом са османског Балкана.

„11. децембар 1620. године: [...] Не пропуштамо прилику да Вашој Изврсности укажемо на то да нам се та палата чини као бољи избор [за фондако], како су већ проценили наши претходници 1608. године и као што се може видети из једног дела њиховог одговора чију копију шаљемо, јер будући да је [палата] довољно велика, може без проблема да се подели и да у њој станују, не само албански и босански трговци, који у овом моменту у највећем броју изнајмљују собе у парохији Сан Матио,¹³ већ и трговци са османских територија у Азији, који су тренутно раштркани по граду [...]“

(11 dicembre 1620: [...] Non lasceremo di rappresentare a Vostre Eccellenze, che questa casa ci par tanto più buona per questo servitio quanto che è stata stimata da precessori nostri sino al anno 1608 come potranno vedere dal capitolo della risposta di all' hora, che la mandamo in copia, e quanto che essendo grande, potrà comodamente dividersi e capire perciò non solo le Nationi Albanesi e Bossinesi, che la presente per la maggior parte stantiano a San Mattio, ma anco la Natione Asiatica che è dispersa nella Città [...])¹⁴

12 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 136, c. 30v.

13 Мисли се на коначиште у истоименој парохији, које је до 1621. године пружало смештај муслиманским трговцима. Видети напомену бр. 11.

14 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187.

Термин „nazione“ у Венецији имао је значај у правној документацији, а наведени примери наговештавају како се у венецијанским документима користио за трговачке заједнице из Османског царства. Службеници из највишег врха управе Венеције добро су познавали мултиетнички и мултиконфесионални састав становништва Османског царства. То знање се најбоље рефлектује у документима Магистрата за трговину, чији су чланови имали искуства у раду са османским трговцима.¹⁵ У једној одредби из 1633. године, Сенат је решавао питање судских контроверзи османских трговаца, па је описно наведено да се уредба односи на „муслиманске трговце, трговце са Истока и све остале османске поданике“ (*Turchi, Levantini, et altri Sudditi Turcheschi*). У наставку текста, сви они су наведени као „queste Nazioni“, па је ову фразу потребно превести као: „те трговачке заједнице“. Будући да је употребљена множина, очигледно је циљ био да се једном фразом обухвате сви османски трговци различитог порекла и вероисповести.

„12. септембар 1633. године, на Сенату: Одлуком овог Већа беше јасно одређено да све контроверзе између муслиманских трговаца, трговаца са Истока и свих осталих османских поданика морају бити изношене пред Магистрат за трговину, да исти о њима доноси одлуке и закључке, како би те трговачке заједнице биле збринуте [...]“

(12 settembre 1633, in Pregadi: Fù per deliberazione di questo Consiglio espressamente dichiarato, che le Controversie vertenti tra Turchi, Levantini, et altri Sudditi Turcheschi dovessero esser devolute al Magistrato de Cinque Savi alla Mercanzia et dalli medesimi decise, et terminate, affine che queste Nazioni havessero ad esser spedite [...])¹⁶

У документима где је забележена група од неколико трговаца, који су у Венецију стигли из Османског царства, термин „natione“ користио се како би издвојио једну трговачку заједницу, односно неколицину трговаца истог географског порекла. Један документ из 1638. године, којим су евидентирани дугови османских трговаца у Венецији (*mercanti Turchi della Bossina et Costantinopoli*), представља белешку где је посебно истакнут случај босанских трговаца (*natione Bossinese*) као професионалне групе пореклом из једне османске провинције на Балкану, која је у том моменту оставила иза себе највећу количину дуговања.

„22. децембар 1638: Прејасни дужде, пишемо вам поводом молби које су представили муслимански трговци из Босне и Истанбула, и који су остали у Венецији како би разрешили рачуне са сенсалима¹⁷, а изнели

15 M. P. Pedani, *Dalla frontiera alla confine*, Roma 2002, 93–94.

16 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186.

17 Сенсали су били посредници у трговини, овлашћени од стране Венеције да посредују у склапању уговора између венецијанских и страних трговаца.

су захтев поводом њиховог поласка из тог града за Сплит, да би преузели своју робу која је тамо већ послата на трговачкој галији [...] у највећој мери можемо нашим поданицима дати гаранцију за њихов капитал, с изузетком сиротих Далматинаца, чији кредити код босанских трговаца премашују 400.000 дуката, како је већ обавештена Ваша Прејасност [...]"

(22 dicembre 1638: Serenissimo Principe, sopra le istanze de mercanti Turchi della Bossina et Costantinopoli di partire di questa Città per andarsene a Spalato a ricevere le mercantie loro già inviate con la Galea sendo essi restati per ultimare li loro conti con sanseri [...] et maggiormente si possa li sudditi assicurare di loro capitali, partiti di quei poveri Dalmatini, li crediti de quali presso la natione Bossinese ascende a piu' di m/400 ducati come già fu' dato parte alla Serenità Vostra [...])¹⁸

Будући да није постојао јединствени образац за подношење при-
тужби трговачком суду, није нам познато које све податке је адми-
нистрација у Венецији тражила од трговаца. Ипак, сачувани извори
упућују на закључак да је питање о њиховом пореклу било од примар-
ног интереса за представнике венецијанске власти, који су вероватно
приликом разговора с трговцима постављали питање из ког града или
области долазе, како би их третирали у складу с правима која су им
према томе била гарантована. Због тога сазнајемо да су трговци са ос-
манског Балкана, који су пословали у Венецији, долазили из Београда,
Новог Пазара, Призрена, Сарајева, Бањалуке, Мостара, Драча, Скадра
и других места. Осим ових општих података, у појединим случајевима
трговци су се и потписивали, па сазнајемо и имена оних који су се под
одређеним околностима, а најчешће услед одређених проблема, оку-
пили у јединствену интересну групу (*negotianti della Provintia di Bosna*).

„19. август 1719. године: Ова молба трговаца из османске провин-
ције Босне и других делова који су под њеном управом, а који послују
захваљујући пуномоћи других виђенијих трговаца, настала је зато што
се дешава да, долазећи у сплитски лазарет, у њему не проналазе удоб-
ност коју су трговци у прошлости имали, а камоли места где могу да
одложе своју робу, све из разлога што су неке особе дале себи за право
да ту бораве и сместе се, па зато ми не можемо, нити у доласку, нити у
повратку, да будемо смештени на сигурно и безбедно место [...]"

Хаџи Дамјан Арнаутовић из Сарајева¹⁹

Јован из Сарајева

Митар из Мостара [...]"

18 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 151 c. 188.

19 Арнаутовићи су били позната сарајевска породица. Забележено је трговачко пословање оца и сина, Дамјана и Димитрија, као и њихов утицај у сарајевској православној заједници: В. Скарић, Српски православни народ и црква у Са-
рајеву у 17. и 18. вијеку, 59–60.

(19 agosto 1719: La causa per cui si scrive il presente è che li negotianti della Provintia di Bosna et altri luochi à quella sogetti, trafficando anco con la procura anco d'altri principali mercanti et però si fà intender che capitando alli lazzaretti esistenti alla Scala di Spalato, non attrovandosi presentemente come era per il passato il comodo per li mercanti ne tampoco luochi per ponervi le mercantie à causa che diverse persone si sono fatte lecito d'habitarci e stabilirsi in quelli, onde noi così nel venire come nel andare non possiamo esser alloggiati in lochi soliti et sicuri [...])

Arnavut Oghi Damian da Seraio

Jovan da Seraio

Mitro da Monstar [...])²⁰

Када су овакви пословни кругови бирали своје представнике, у писаним обраћањима или записима о њиховом доласку у венецијанску канцеларију, остајало је забележено и њихово име (*presentata in mano di Mocenigo da Agi Damian Arnautovich mercante da Seraglio*), као у документу из 1721. године. Ово често није био случај са трговцима који су га том приликом опуномоћили, а чији идентитет је углавном био формулисан општим одредницама за географско порекло, попут фразе „трговци из Босне“ у чије име је и написана ова молба (*a nome degli altri mercanti della Bossnia*).

„2. април 1721. године: молба је представљена Моченигу лично од стране хаџи Дамјана Арнаутовића, трговца из Сарајева, у име осталих трговаца из Босне који долазе у ову скелу како би донели сушену кожу за увоз у Анкону, уз плаћање само таксе за контумац у лазаретима [...])“

(2 Aprile 1721: *presentata in mano di Mocenigo da Agi Damian Arnautovich mercante da Seraglio a nome degli altri mercanti della Bossnia: che sia permesso a mercanti di Bossina che andaranno conducendo a questa scala li soli cuoi secchi per Ancona col pagamento della solita Varea nei lazzareti [...])*²¹

Породичне и завичајне везе

Бављење трговином умногоне је имало везе с породичном традицијом, јер су трговци често наслеђивали почетни капитал, користили већ постојеће контакте и углед својих очева и рођака. Да је наклоност коју су младићи показивали према тој професији најбоље негована у кругу породице, забележио је у 16. веку и Бенко Котруљевић у раду „О трговини и савршеном трговцу“. Тада је нагласио

20 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fasc. N° 3384.

21 ASVe, CSM, Prima serie, Prima serie, Diversorum, b. 348.

да трговци, осим природне склоности ка том послу, морају имати и очинску фигуру као узор и учитеља који би их подучио пракси у области робно-новчаног пословања. Начинио је поређење са говорницима, за које је Квинтилијан говорио како од малена уче да буду елоквентни, објаснивши да попут њих и трговци од ране младости усвајају вештину и обичаје за обављање трговине.²²

Неретко су трговци приликом представљања наводили имена других чланова своје породице, несумњиво настојећи да укажу на добру професионалну репутацију и успех у очувању пословног континуитета и веза. Наводећи чланове породице, рођаке (*parente*) или претке (*avi*) у писаним обраћањима венецијанској власти, трговци су хтели да пруже доказ дуге традиције пословања у Венецији, чији су они били настављачи. За наше истраживање ти подаци су важни, јер представљају један од малобројних примера у којима трговци изражавају приврженост коренима. Наглашавајући постојање споне с прецима, трговци истичу оне с којима, осим што деле породичну историју, имају и заједнички завичај. Није било ретко ни то да се трговци позивају на углед другог трговца, свог рођака или партнера, као гаранта сопствених добрих и професионалних намера.

„Без датума: Представљамо Вашој Изврсности, ми, овде долепотписани трговци из Босне, чији су преци, као и ми сада, без прекида долазили у Сплит са својом робом [...]“

(Senza data: Si presenta a Vostra Eccellenza per parte de tutti noi mercanti qui sottoscritti dalla Bossina, i quali li nostri avi ancora come noi stessi hanno di continuo frequentato il venir cone le loro mercantie a Spalato [...])²³

„27. фебруар 1628. године: Ја, Марко, син Николе из Босне, налазио сам се као младић у служби Ваше Прејасности [...] поверено ми је да будем на располагању муслиманским трговцима за оно што ми они сами затраже [...] ако Ваша Прејасност буде сматрала за сходно да јој служим у било ком случају када се појави потреба за преводиоцем, као што то спремно чини мој рођак, господин Ђорђе Доброславић, трговац из Београда [...]“

(27 febbraio 1627 m. v.²⁴: Io Marco de Nicolò dalla Bossina capitai giovaneto al servitio di Vostra Serenità [...] mi son dato a servire la Nation Turchescha in quello che li mercanti Turcheschi m'hanno commandato [...])

22 B. Cotrugli, *Della mercatura et del mercante perfetto, Scritti gia piu di anni CX e ora dati in luce. Utilissimi ad ogni mercante*, Venezia 1573, 10–12.

23 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358.

24 *M. v.* је скраћеница за *more veneto*, што значи „према венецијанском стилу“ и означава венецијански начин рачунања времена. За почетак године у Венецији узимао се 1. март, па је тако, на пример, 20. фебруар 1605. године – 20. фебруар 1606. године. У преводу су датуми прилагођени данашњем начину рачунања времена, а у извору на италијанском језику су остављени у оригиналу.

se la Serenità Vostra si degnasse in qualsi vogla occorenza per occasione delle lingue commandarmi servirla come anco prontamente fa ms. Gregorio Dobroslavich mercante di_Belgrado mio parente [...])²⁵

Ступање у контакт са сународницима који су се из истих пословних разлога нашли изван домаћег окружења било је очекивано, јер је олакшавало сналажење у великим медитеранским центрима. На престижним тржиштима, страни трговци су формирали групу супротстављену домаћим трговцима. Дobar пример за ово су колоније, односно „организоване супарничке групе“ које су стварали трговци, попут оних који су у Лион стизали из италијанских градова-такмаца Луке, Фиренце или Ђенове.²⁶ Ти трговци нису успостављали међусобне везе на основу порекла са широког италијанског говорног подручја, већ су се повезивали на нивоу завичајне споне, коју је за њих представљао град из ког су долазили. Слична веза остварена је и међу трговцима који су из Дубровника долазили у Београд где су створили колонију, чији припадници су, захваљујући таквом повезивању, одржавали послове.²⁷ „Мањина је већ унапред чврста мрежа“,²⁸ јер сународници гарантују једни за друге, теже интеграцији и међусобном пружању помоћи у иностранству.

Балкански православни трговци нису имали државни смештај у Венецији, какав су имали јеврејски (*Ghetto Ebraico*), муслимански (*Fondaco dei Turchi*) и немачки трговци (*Fondaco dei Tedeschi*). Српски трговци са територије османског Балкана вероватно су тежили да се у Венецији повежу, не само са људима из родног краја, већ и са другим православним трговцима са Балкана. Мапирање оваквог заједништва знатно је отежано због чињенице да су то чинили самоиницијативно. Та „чврста мрежа“, коју су трговци самостално стварали у њима страној средини, најчешће је функционисала непримећено, све док се не би догодио неки инцидент. Само захваљујући евиденцији неке врсте прекршаја венецијанског закона, припадници тих заједница остављали су трага у документима, јер у супротном није било разлога да се забележи њихово пребивалиште. Због тога је прави изазов пронаћи податке који би могли да укажу на значајнију повезаност српских трговаца током њиховог боравка у Венецији.

Једини сачуван доказ о месту становања српских трговаца је из 1666. године, а као такав, даје основу за нашу претпоставку. Налази се у одлуци Сената који је одбио да неколицину трговаца грчког

25 ASVe, Collegio, Suppliche di dentro, b. 18.

26 F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, Knjiga 2: Igre razmene*, Novi Sad – Beograd 2007, 141.

27 R. Samardžić, *Dubrovčani u Beogradu*, Beograd 2007.

28 F. Brodel, *Materijalna civilizacija*, 155.

порекла, са сталним пребивалиштем у Венецији, ослободи плаћања додатне таксе за коначишта која су пружали православним трговцима. Међу осталим балканским трговцима који су изнајмљивали собе у тим гостионицама, Сенат је навео и српске трговце (*mercanti Servi*). Ово се можда усталило као пракса, али немамо друге податке који би засигурно указали на стварање неке врсте заједнице чији саставни део су били и српски трговци.

„11. септембар 1666. године, на Сенату: Због дужности према значајној Јавној служби, позивају се мудраци овог Већа да се изјасне над већ изреченом одлуком донетом пред молбом коју су представили Пано да Ђеронимо, Јован Солдат, Никола Глика, Димитри Парна, Никола Србин (?) и Козмо Кондолео, трговци који живе у овом граду и који у својим кућама пружају смештај углавном атинским, молдавским, бугарским, српским, босанским, албанским и другим православним трговцима Македоније, Атине, Јањине, Епира, Тесалије и осталих делова Грчке, а који плаћањем увозних и извозних царина на своју робу, значајно доприносе државној каси [...] Правило које је на крају утврђено, усвојено је како би се мирно живело у граду и како се не би чиниле тешкоће и угрожавали Пано де Ђеронимо и други који ради трговине и њеног лаког одвијања примају у своје куће поменути трговачке заједнице [...]“

(11. settembre 1666, In Pregadi: Riguardi di rilevante Publico Servizio chiamano la prudenza di questo Consiglio ad un acquistata deliberatione sopra la supplica presentata da Pano da Geronimo, Zuane Soldachi, Nicoló Glichi, Dimitri Parna, Nicolo Servo e Cosmo Condoleo mercanti commoranti in questa Città nelle case de quali capitano la maggior parte de mercanti Athenesi, Moldavi, Bulgari, Servi, Bossinesi, Albanesi et altri Greci della Macedonia, Tesaglia, dell'Epiro, di Gianina, et altre parti della Grecia con mercantie per sume rilevanti et considerabili beneficio Publico per li Datii d'entrata et Uscita [...] Uso istituito a solo fine e pacifico viver in questa Città cosi non tenesi aggravare e molestare il sudetto Panno di Gieronimo et altri compagni sopradetti che col solo oggetto del negotio et à facilità confluenza del medesimo ricettato nelle proprie Case li mercanti delle nationi sudette [...])²⁹

Поистовећивање са једном верском групом или људима из истог места или подручја било је честа појава у Венецији средином 17. века. У историографији је феномен окупљања људи заједничког географског порекла или вероисповести у оквиру једне улице, трга или парохије означен као један облик „микроокупљања“ (*microforme di aggregazione*), а ове групе називане су „затворена микродруштва“ (*microsocietà incapsulate*).³⁰

29 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 75.

30 A. Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV–XVIII sec.*, Venezia 2009, 145–146.

Утицај људи који су са територије Балкана долазили у Венецију био је уочљив, па су неке од њих оставиле трага и у одонимима тог града. Тако су, на пример, две улице у граду добиле име *Calle degli Albanesi*, због присуства албанских досељеника, а две улице и два моста понела су назив по Дубровчанима (*Calle Ragusei*, *Ponte dei Ragusei*), указујући на њихово очигледно присуство у граду.³¹ Улица чије име речито говори о приметном протоку балканске робе и утицају балканских трговаца је „Улица раше/рашких тканина“ (*Calle delle Rasse*). Постоје теорије да је име добила по „раши“ (*rassa*, *rascia*), белом сукну које се најчешће користило за гондоле, а у Венецију је увозено из Србије и Босне.³² Порекло појма „Рашка“ и даље није разјашњено у историографији, па није јасно да ли потиче од имена реке, града Раса, рашке жупе или је на њен настанак утицала рашка епископија.³³ Немамо довољно података да бисмо име ове улице могли да повежемо са идентитетом трговаца са османског Балкана, који су можда у њој проналазили преноћишта. Ипак, присуство једног православног трговца из Скадра у Венецији, Илије Луковића, који је свој смештај изнајмио у тој улици 1766. године, оставља могућност за претпоставку да су се трговци са османског Балкана окупљали у том делу Венеције и формирали „микродруштво“, као и да је можда то био један од разлога зашто је та улица добила то име.

„11. децембар 1766. године: На саслушање по позиву је дошао Илија, син Јована Луковића, гореназван трговац Ђока Скадранин, који борави у овом граду око две и по године, са пребивалиштем у једној приватној соби у Рашкој улици (*Calle delle Rasse*), у коначишту ‘Две жене’ [...]“

(11 dicembre 1766: Fatto venir a citazione Elia di Zuane Lucovich soprannominato Gioca Scutarino mercante, habita in questa Città da circa due anni mezzo, sta di domicilio in una camera a dozzina in Calle delle Rasse in Casa di due Donne [...])³⁴

Иако су докази оскудни, можемо да наговестимо да су се српски трговци умрежавали са својим сународницима и другим православним трговцима. С друге стране, изрази и фразе које показују

31 G. Tassini, *Curiosità veneziane*, Venezia 2001, 537.

32 G. Tassini, *Curiosità veneziane*, 538–549; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 115.

33 О томе у: Ј. Калић, Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век), *Зборник Филозофској факултету XIV/1* (1979), 89–91; Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 95–110; М. Динић, О називима српске средњовековне државе – Славонија, Србија, Рашка, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 32 (1966) 26–34.

34 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

наклоност према завичају и сопственом народу изостају у писаним обраћањима трговаца. Већ смо скренули пажњу на могућност утицаја преводилаца који су их тумачили и можда изостављали одређене изразе дате у документу на изворном језику. Дајући информације о свом идентитету, трговци су ретко називали своје родно место „отаџбином“ (*patria*). Када је то био случај, углавном се радило о одговору на питање венецијанског службеника о месту порекла трговца. За један пример из 1793. године, у којем наилазимо на такав начин навођења родног места, а који овом приликом представљамо, не знамо да ли се ради о трговцу, обичном куриру или путнику. У питању је сведочење извесног Петра Павловића о епидемији у Босни, у којем је град Сарајево назвао својом отаџбином (*in Seraglio mia patria città della Bossina*). Таква и слична испитивања, која су обављали провидури за здравство, представљала су јединствену прилику када су трговци могли да искажу речи забринутости за завичај, породицу или заједницу којој припадају, због лоших прилика изазваних епидемијом. Нешто другачије је забележено 1795. године приликом испитивања трговца Стефана Слеччевића из Јајца (*Steffano Slepceвич qm. Giovanni da Giaize della Bossina*). Венецијански службеник је изразио заинтересованост за здравствене прилике у месту из којег трговац долази и у једном питању је његов родни крај означио као „*sua Patria*“. Међутим, трговац у свом одговору није искористио тај или неки други израз за место одакле је дошао. Овакви примери нас наводе на мишљење да се чешће радило о начину на који се у административним белешкама наводило порекло, па га није могуће посматрати из угла исказивања личних осећања припадности код трговца.

„2. децембар 1793. године, баџана³⁵ у Сињу: У ову јавну баџану је дошао Петар Павловић, пореклом из Сарајева у османској држави, по задатку да из Сплита донесе трговачка писма [...] Испитивач: ‘Да ли у Турској постоје вести о ширењу заразе?’ Одговор: ‘Већ два месеца у граду Сарајеву, мојој отаџбини у Босни, која се налази 45 сати хода далеко од ових државних граница, проширила се вест о појави куге’ [...]“

(Adi 2 dicembre 1793, Bazzana di Sign: Pervenuto in questa Pubblica Bazzana Petar Pavlovich proveniente dalla Città di Seraglio Stato Ottomano, diretto di Spalato con lettere mercantili [...] Inerrogato: ‘Se nella Turchia vi siano sentiti di mal contagioso?’ Rispondente: ‘Già due mesi in Seraglio

35 Баџана (*bazzana*) је зграда која је имала исту намену као и лазарет, али је увек била мањих димензија; служила је и за смештај каравана и путника из Османског царства, као и њихових коња. У Книну је подигнута 1755. године, у близини Задра, изнад Градине 1782, у Бенковцу 1766, а постојала је и у Дрнишу, Сињу, Клису (Перућа), Шибенику, Скрадину, Островици: Г. Станојевић, *Далмаћинске крајине у XVIII вијеку*, Београд – Загреб 1987, 94–95.

mia patria città della Bossina 45 ore di camino lontana da questi pubblici confini si aveva sparsa la voce che vi sia la peste' [...]»³⁶

„27. август 1795. године: Да би данас испунили задатак, овај извршни Сенат издао је наредбу [...] да се пронађу трговци из Јајца и позову на саслушање под обавезом да се појаве у канцеларији Магистрата за здравство [...] У канцеларију је дошао господин Стефан Слеччевић, син покојног Јована из Јајца у Босни [...] Испитивач: 'Да ли знаш у каквом здравственом стању се налази твоја отаџбина Јајце?' Одговор: 'Још пре мог поласка из Јајца, што је више од три месеца, говорило се како је унутар града букнула заразна болест [...] Испитивач: 'Да ли знаш још једног трговца пореклом из Јајца који је добио писма из свог родног места?' Одоговор: 'Писма смо примили само ја и мој колега Стефан Андрић, нико више' [...]“

(Adi 27 agosto 1795: In esecuzione alla odierna parte di questo Splendido Collegio fù dato l'ordine [...] di rintracciare i mercanti di Giaize e citarli a dover tosto comparire in questo officio di Sanità [...] Venuto in officio Don Steffano Slepcevich qm. [quondam] Giovanni da Giaize della Bossina [...] Interrogatore: 'Se sappia come stasi in salute in Giaize sua Patria?' Risponde: 'Ancora prima della mia partenza da Giaize seguita più tre mesi e mezzo circa si diceva che entro detta città vi era insorto il pestilanziale morbo contagioso [...] Interroga: 'Se sappia che alcun altro mercante Giaiziano abbia ricevuto lettere dalla sua Patria?' Risponde: 'Io, ed il solo Steffano Andrich mio compagno abbiamo ricevutouna lettera per cadauno e non altri [...]')³⁷

Верски идентитет

Неретко су трговци са османског Балкана пред венецијанским службеницима исказивали припадност одређеној вероисповести. Изазов на који наилазимо у том случају је често навођење опште одреднице „хришћанин/хришћани“ (*cristiano/cristiani*), због које не можемо увек да тврдимо о којој хришћанској религији се ради. Један од примера који то илуструје је захтев из 1672. године, који је Магистрату за трговину поднео трговац Петар из Београда, а кога су службеници забележили само као „хришћанина“ (*Pietro Christian da Belgrado*).

„10. јануар 1673. године: Протеклог 22. децембра примили смо, ми, чланови Магистрата за трговину, захтев од хришћанина Петра из Београда да пишемо пресветлом кнезу и капетану Сплита за пренос 12 завежљаја до ове царине [...]“

36 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683.

37 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 684.

(10 genaro 1672 m. v.: Sotto li 22 Decembre decorso fossimo richiesti noi Cinque Savi all Mercanzia per nome di Pietro Cristian da Belgrado di scrivere al illustrissimo Conte e Capitano di Spalato per l'espediti in questa dogana di colli dodici [...])³⁸

Не можемо да се не запитамо да ли је општи хришћански идентитет трговаца који су долазили из Османског царства био истицан како би изазвао наклоност код службеника венецијанске управе. Овој претпоставци иде у прилог једна молба коју је група хришћанских трговаца поднела Магистрату за трговину 1753. године. Када је донета наредба да сви трговци из Османског царства морају да деле преноћиште у Задру, неколицина хришћанских трговаца из Босне устала је против нове одлуке. У тој жалби, група хришћанских верника изразила је забринутост, јер су сматрали да није подесно да своје верске обичаје практикују пред муслиманима у заједничком боравишту. Не говорећи да ли се ради о православљу или католичанству, трговци су уверавали венецијанске службенике да се за поштовање свог култа подједнако срчано боре и пред османском управом. Иако се на самом крају обраћања наводи да међу „католичким трговцима“ (*Noi mercanti Cattolici*) постоји велика нада за услишење ове молбе, то не значи да иза молбе нису стајали уједињени православни и католички трговци. Фразе попут „ми трговци хришћанске вероисповести (*noi mercanti di Cristiana Religione*) и „култ религије“ (*culto di Religione*) очигледно су искоришћене с намером да уопште статус подносилаца молбе. Такође, фраза „наша Света и поштована институција“ (*Sacro nostro venerabile istituto*), која се јасно односи на цркву, дата је непрецизно, вероватно како би се на тај начин реферисало на цркву католичког, као и православног обреда. На крају, подносиоци молбе наведени су као „хришћани из Босне“ (*supplicanti cristiani di Bosina*), из чега се види да је колективни хришћански идентитет био од значаја у борби за права која су, вероватно, ујединила трговце две верске групе око истог питања.

„2. септембар 1753. године: Пресветла и Изврсна Господо Магистрата за трговину, за нас, трговце хришћанске вероисповести, који су поданици Османског царства, најважније је то да избегнемо дељење коначишта са њима [муслиманима], како бисмо могли да у потпуној слободи и у складу са култом ове религије практикујемо дужности које нам намеће наша Света и поштована институција, што веома срчано бранимо и пред османским аргументима, ризикујући довођење наших живота у опасност. [...] Донета уредба прописује да, ради транспорта наше робе, а након што је издржан карантин, морају сви трговци, како муслимани

38 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 157, 75–76.

тако и хришћани, да се окупе у заједничком смештају у његовој кући [кући званичника Магистрата за здравство] која је за ту сврху одређена [...] Та изврсна подсећања [...] чине да се ми, католички трговци, премда смо османски поданици, надамо да ћемо бити саслушани [...] – представљено од стране хришћана из Босне, подносилаца молбе.“

(2 settembre, 1753: *Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Oggetto il più importante è per noi mercanti di Cristiana Religione Sudditi dell'Ottomano impero il più geloso custodito anco nelle Ottomane raggioni, con il manifesto pericolo del Sacrificio di nostre vite, si è quello di sfuggire la comunella dell'abitazione seco loro, onde poter con piena libertà e culto di Religione esercitare gl'uffici impostici dal Sacro nostro venerabile istituto. [...] Prescrive ella dopo terminata la contumacia, che per motivo di trasporti di nostre mercanzie, che a quella parte si fa abbiano à riddursi egualmente e quelli della monsulmana religione e quelli della rispetabile Cristiana credenza in comune alloggio nella di lui casa a tale efetto destinata [...] Tali e si rimarcabili riflessi [...] fa sperare a Noi mercanti Cattolici benchè sudditi dell'Ottomano impero di poter esser ascolti [...] – presentata dalli supplicanti cristiani di Bosina*)³⁹

Занимљив је један податак забележен поводом конфликта који је у Венецији избио 1766. године између неколицине муслиманских трговаца из Скадра и њиховог суграђанина православне вероисповести. Илија Луковић, православни трговац и син трговца Јована Луковића, у молби коју је овим поводом саставио и уручио Магистрату за трговину није истако којој верској групи припада. Из његовог потписа сазнајемо само да се он идентификовао као хришћанин (*Elia di Zuanne Lucovich Cristiano mercante Scutarino*). С друге стране, у притужби муслиманских трговаца проналазимо податак да се ради о православном трговцу (*Elia Gioca Greco Suddito Ottomano*). Можемо само да претпоставимо да је, будући да немамо више примера којима бисмо потврдили ову праксу, Илија Луковић на тај начин хтео да стекне легитимитет код венецијанске управе, па је у свом потпису ставио само општу одредницу – „хришћанин“.

„Новембар 1766. године: Овде долепотписан понизни подносилац молбе, који ничице клечи пред ногама Ваше Изврсности [...] хришћански трговац и Скадранин Илија, од оца Јована, Луковића.“

(Novembre 1766: Il qui sottoscritto humilissimo supplicante, prostrato et genufleso a piedi di Vostre Eccellenze [...] Elia di Zuanne Lucovich Cristiano mercante Scutarino)⁴⁰

„Без датума, 1766. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, ми, муслимански трговци из Скадра, понизно

39 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 70.

40 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

се клањамо Вашој Изврности и молимо да спречите велику опасност, која може да се деси због извесног православца и османског поданика, Илије Ђоке [...]"

(1766: *Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Noi mercanti Turchi Scutarini umilmente prostrati all' Eccellenze Vostre supplichiamo da impedir à un eminente pericolo che è per succedere per cagione di un tal Elia Gioca Greco Suddito Ottomano [...]*)⁴¹

С друге стране, постоје забележени и примери где нема никакве сумње да је група трговаца имала за циљ да изазове неку врсту благонаклоности код венецијанске управе. Припадници католичке вере користили су своју вероисповест како би себи обезбедили преимућство међу осталим османским поданицима. Двојица трговаца из Скадра, Никола и Лазар, 1781. године представили су се речима „ми смо османски поданици, али смо католици“ (*Siamo Sudditi Ottomani, ma siamo Cattolici*), затраживши том приликом заштиту од Венеције и надокнаду изгубљеног капитала. Одломак из извора који издвајамо значајан је како бисмо разумели честу појаву општих верских одредница, а с тим и могућност да је припадност хришћанској вери и у другим случајевима могла да послужи као спона с венецијанском културом.

„6. март 1781. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, ми, понизни и несрећни османски поданици Никола Конђидо Паци и Лазар Марко, обоје из града Скадра, представљамо вам један случај који заиста завређује вашу пажњу и хваљену правду Ваше изврности [...] Ми смо османски поданици, али смо католици и обраћамо се ради добијања заштите од ове узвишене власти и молимо за правду истиниту и доследну, у складу са претрпљеном штетом [...]"

(6 marzo 1781: *Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Un'oggetto veramente degno d'esercitare la Carità e decantata Giustizia Eccellenze Vostre si presenta nell'umilissime persone di Noi infelici Nicolò Concido Pazzi e Lazzaro Marco ambidue della Città di Scutari Sudditi Ottomani [...] Siamo Sudditi Ottomani, ma siamo Cattolici perciò ricorriamo in seno di questo augusto Governo ed imploriamo questa giustizia vera creduta à norma delli danni sofferti [...]*)⁴²

Важно је истаћи да у Османском царству није било изразитог наглашавање личног идентитета.⁴³ Из перспективе османске државе, једна од најзначајнијих подела становништва била је на муслимане и немуслимане, на основу које су верници имали одређена права и

41 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

42 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 393, fol. N° 188.

43 Детаљније о томе у: О. Крешић, *Манасџиур Хиландар и источни Балкан у XVIII веку: културне и економске везе*, Београд 2021, 151–167.

заштиту.⁴⁴ Начин на који су се хришћански трговци представљали у својим жалбама османској управи,⁴⁵ био је различит у односу на онај који су примењивали у Венецији. С друге стране, у европским државама исповедање хришћанске вере доносило је одређене привилегије. Хришћански трговци нису морали да подлежу посебним законима који су важили за друге конфесије у Османском царству, као што су закони који су подразумевали становање у засебним коначиштима и ограничења у кретању.⁴⁶

У документима венецијанских канцеларија, било да се радило о молбама трговаца или неким указима градске службе, навођени су и прецизнији подаци о вероисповести трговаца. То је био случај и у документима у којима се помиње више група трговаца с османског Балкана различитих вероисповести, па је верски идентитет навођен као елемент дистинкције међу њима. Православни трговци били су именовани као „Грци“ (*Greco*), а тако је у документу из 1644. године означен и један трговац из Београда (*et uno Greco col suo garzone dal Belgrado*). Вероватно се ради о последици начина на који су се трговци представљали и истицали своја верска обележја у време вођења пословних преговора и закључења купопродајних уговора. Потребно је имати у виду и да је то опште присутна пракса, јер су се православни верници на широком простору југоисточне Европе називали припадницима „грко-источне“ вере или „грко-неунијатске“ или (*Orientali Graeci Ritus / Graeci Ritus Non Uniti*), па је израз „Greco“ само скраћена форма.⁴⁷

„19. август 1644. године: [...] има већ око месец дана како сам отишао у Албанију бродом господина Луке Марковића који ме је ангажовао по задатку, да обавим неколико транспорта, и наложио ми да будем на располагању за најам неколицини трговаца из Тернове⁴⁸, Скопља и

44 А. Фотић, Између закона и његове примене, у: *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, пр. А. Фотић, Београд 2005, 36–38.

45 О. Крешић, М. Павловић, Институција колективног јемства (*kefalet*) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* 174/2 (2020), 167–183.

46 О посебним условима становања за јеврејске и муслиманске трговце, насупрот хришћанским трговцима на европском тлу у: О. R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the middle Ages*, Cambridge 2003, 306–332.

47 О. Katsiard-Hering, M. A. Sresstnopolou, The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers, у: *Social Change in the Habsburg Monarchy*, ed. H. Heppner, P. Urbanitsch, R. Zedinger, Bochum 2011, 193; M. Dogo, The Serb's Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration, *Études balkaniques* LV/4 (Sofia 2019), 201.

48 Тернове (*Terra Nova*) је мало место североисточно од Тиране из којег су трговци долазили у Венецију, обављајући утовар робе у Драчу.

из Београда, односно трговаца од којих су седморо [!] муслимани, и то четворица из Скопља, двојица из Тернове и један православни трговац из Београда с његовим слугом [...]"

(19 agosto 1644: [...] andai gia un mese in circa in Albania col Vasello del Signor Luca Marcovich da me patroneggiato a ventura per haver qualche nolo, et mi sorti di esser nolleggiato da alcuni mercanti da Terra Nova e da Scopia e dal Belgrado, cioè sette [sic!] Turchi, quattro da Scopia, doi da Terra Nova, et uno Greco col suo garzone dal Belgrado [...])⁴⁹

Православни верски идентитет био је значајан и за одређене врсте пословних организација трговаца, а једна од њих биле су трговачке компаније (*ditte*). Неке породице су неговале пословну традицију која се преносила генерацијама, а трговачке компаније представљале су удружења трговаца на породичном нивоу. За разлику од осталих врста трговачких удруживања, нису биле везане за један посао и мањи капитал, већ су постојале дужи низ година као пракса која се одржавала захваљујући сарадњи браће и рођака.⁵⁰ Под окриљем родбинских веза, ове компаније неговале су и колективни верски идентитет о чему сазнајемо индиректно, из писаних изјава венецијанских трговаца, који су своје партнере именовали као „православне компаније“ (*ditte in Bossina Greche di rito*). Јасно је да се радило о неколико породичних организација православних трговаца, који су чинили те компаније и који су исказивали припадност православној вери, па је њихов идентитет био познат и венецијанским трговцима с којима су пословали.

„11. април 1758. године: У таласу највећих опреза у трговачком пословању и сарадњи с многим православним компанијама у Босни, чији су чланови и османски поданици [...] Већ неколико година наилазим на потешкоће да извршим наплату дугова у незанемарљивим износима којима су у моје име руководиле неке компаније [...]"

(11 aprile 1758: Ad onda d'ogni più ricercata cautella nel trattore negozii di commercio e corrispodenza con molte ditte in Bossina Greche di rito ma suddite della Porta Ottomana [...] Sono più anni di che soccombo ad esborsi e crediti di riguardissime per dinaro ed effetti di mia raggione somministrati ad alcune ditte colà [...])⁵¹

У уводу смо нагласили да је потребно имати у виду да су нека писана обраћања трговаца током превођења претрпела извесне промене. На претпоставку да су и потписи можда били кориговани на-

49 ASVe, Senato, Dispacci, Rettori, Dalmazia, b. 49.

50 Дobar пример за ово је трговачко друштво браће Кабуџић: Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књије браће Кабуџић (Савога)*, 1426–1433, Београд 1999.

51 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 361.

води писмо сарајевског православног трговца Филипа Гавриловића (*mercante Greco Filippo Gavrilovich Gionpich*) из 1793. године, за које сазнајемо само у форми коју је уобличио државни преводилац Никола Санди. Трговац је показао бригу за свог колегу из Задра и његову породицу, изразио захвалност Богу што су у Сарајеву сви добро, али и страх од неизвесног божјег плана. Саосећање које овде препознајемо свакако се темељило на ранијој пословној сарадњи и одржаваним добрим односима. Овде је значајно приметити да се одредница „Gresco“ појављује само у заглављу писма. Не знамо како се сарајевски трговац заиста потписао, али претпостављамо да је назнака његове верске припадности била интервенција венецијанског службеника. На тај закључак упућује садржај писма које открива постојање пријатељства између два сарадника, чак и присност због поделе информација о члановима породице, па је тешко поверовати да је Филип Гавриловић имао потребу да назначи своју конфесију колеги с којим је, евидентно, већ био у контакту и дужој преписци поводом епидемије.

„28. октобар 1793. године: Превод писма забележеног на другом месту, које је написао православни трговац из Сарајева Филип Гавриловић Ђонпић(?) господину Перину Петровићу, трговцу из Задра: ‘Овим писмом кратко одговарам на вашу веома брзу поруку од 20. истог месеца, која ми је донела олакшање, јер сте сви здрави и сигурни, па смо сви утешени и захваљујемо Господу Богу јер сте добро. Ако желите да знате, хвала Богу, ми смо још увек доброг здравља, а пошто ме питате има ли куге, има је, али не у великој мери, а у вези с тим што ми пишете за вашу мајку и сестру које су са Антониом отишле у Гацко пре Светог Луке, а постоји и могућност да дођу код вас [...] Куга је сада више у селима, него у Сарајеву, али више не знам шта ће нам Бог дати ове зиме. Ми смо у великом страху, а ја још увек остајем овде, јер немам где да одем, нити знам шта ће бити с мојим животом.’ /Никола Санди, државни преводилац/“

(28 ottobre 1793: Traduzione dell'oltrescritta lettera dal Seraglio dal mercante Greco Filippo Gavrilovich Gionpich al signore Pierin Petrovich mercante in Zara: ‘Con questa in breve riscontro con gran consolazione dalla vostra corissima di 20 dello stesso, dalla quale rilievo che siete tutti sani et quieti a questo si siamo grandemente consolati et abbiamo ringraziato Iddio Signore quando siete sani. Se volete sapere ringraziando Iddio si attroviamo ancora in salute, e ciò mi scrivete se vi è la Peste, vi è ma non è molta e ciò mi scrivete per la vostra madre e sorella andarono prima di San Luca con Antonio a Gazko e può esser anche che da voi vengono [...] La peste odesso è più nelle Ville, che in Seraglio più non sò cosa il Signor darà questo Inverno. Noi siamo in gran timore, ancora rimango qui nè ho dove andare, nè sò cosa fare della mia vita.’ /Nicolò Sandi, Publico Interprete/)⁵²

52 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683, N° 3.

У документима из 17. и 18. века у којима трговци наступају као појединци пред венецијанским властима, примећујемо да они доследно поред свог имена наводе припадност православној вери. Идентитет трговаца бележен је фразом „mercante greco“ или „mercante di rito greco“, чиме се наглашавало да се ради о трговцу „грчког (православног) обреда“. У документу који следи, уз име трговаца наводи се ознака „Gresco“ за коју, познавајући контекст, можемо тврдити да је верска, а не етничка одредница.

„13. септембар 1628. године: Долепотписани муслимански и православни трговци из Тернове, Скадра, Елбасана, Бара и Кроје, као и сви који долазе преко трговачке скеле у Драчу, Скадру и Бару, изразили су жељу да именују, сваки понаособ, свог заступника и извршитеља који би, како су образложили, био задужен да врши претовар све њихове робе [...]

Јован Михаилов, православац из Тернове
 Антоније Еслов(?), православац из Тернове
 Ђорђе (Зорзи) Апостолов, православац из Тернове
 Михаило Ђорђевић, православац из Тернове
 Сви остали православци из Тернове [...]"

(13. settembre 1628: Intendendo li sottoscritti mercanti Turchi e Greci di Terra Nova, Scutari, del Elbasan, Antivari et Crogia come tutti quelli vengono per la scalla di Durazzo, Scuttari et Antivari e costituire cadaun di essi per suo particular interesse un loro procuratore et fattore, anzi come intendono esser come disbarcadore di tutte quelle mercantie d'essi mercanti [...]

Zuane di Michiele Greco di Terra Nova
 Antonio del Eslo(?) Greco di Terra Nova
 Zorzi di Apostollo Greco di Terra Nova
 Michiel di Zorzi Greco di Terra Nova
 Comuni Greci di Terra Nova)⁵³

„14. децембар 1782. године, сплитски лазарет: На наведено место је дошао Димитрије Боровић, православни трговац из Сарајева [...] ‘Данас сам дошао караваном из Сарајева у друштву још седморице.’ [...]"

(Lazzaretti di Spalato, 14 dicembre 1782: Fatto venire al loco sopraddetto Dimitri Borovich dal_Seraglio Mercante Greco [...] ‘Vengo con la caravana Turca procedente dal Seraglio del giorno d'oggi con compagni in tutti sette.’ [...])⁵⁴

„10. октобар 1795. године, сплитски лазарет: Јован Кисин, православац пореклом из Ливна, стигао је на сигурно место државних лазарета, караваном који је из Сарајева стигао јуче у поноћ. [...]"

53 ASVe, Notarile, Atti, b. 10928.

54 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

(Adi 10 ottobre 1795, lazzereti di Spalato: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Jovan Chisin di Rito Greco proveniente da Livno, collà unitosi colla caravana geri alle ore 24 qui acceduta derivante dal Seraglio [...])⁵⁵

Да бисмо тумачили изјаве трговаца пред венецијанском управом, потребно је познавати и процедуру која је поштована у венецијанским канцеларијама. На овај начин можемо да избегнемо могућност погрешног поимања неких фраза. Део стандардне праксе у венецијанским лазаретима, која је имала за циљ да спречи ширење заразе на венецијанску територију, било је и испитивање трговаца, вођа каравана (кириџија) и путника из Османског царства. Ову процедуру карактеришу питања о здравственом стању места из којег су путници дошли, о броју оболелих и разним другим вестима о епидемији. Из докумената је видљиво да се питања понављају у истом облику, па можемо рећи да је постојао одређени шаблон по коме се разговор у лазаретима одвијао. У појединим испитивањима, православни трговци пред венецијанским службеницима изговарали су заклетву „у име своје вере“, „крштења“ и „знака светог крста“ (*Giuro sopra Santo la mia fede e sopra il mio Batezzo/ Giuro per la mia fede e per questo Santo Segno di Croce*). Чињеница да се питања за потврду истинитог сведочења појављују и у заклетвама католика и муслимана наводи на закључак да у њима нема самоиницијативно испољених осећања.⁵⁶ Сва је вероватноћа да се ради о заклетви коју су трговци и остали путници каравана давали одговарајући на питање венецијанског провидура о здравственом стању. Заклетва је већ била усмено формулисана.

„11. фебруар 1795. године: Караваном из Ливна, дошао је под сигурно окриље ових државних лазарета трговац из Мостара грчког (православног) обреда Лазар Ристић, син покојног Јована [...] ‘Заклињем се својом вером и својим Крштењем, да сам рекао истину’“

(11 febbraio 1794 m. v.: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici lazzereti Lazzaro Ristich_qm. Giovanni di Rito Greco, mercante proveniente da Mostar unitosi alla caravana derivante da Livno [...] ‘Giuro sopra la mia fede e sopra il mio Batezzo di aver detto la verità’)⁵⁷

55 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 684.

56 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Andrea Giazuo qm. Gabriel Cattolico Capo della Caravana [...] „In fede mia e per il Batezzo che porto le giuro di aver detto la verità“ (25. 2. 1794. m. v.); Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Amat Maksumich qm. Basid nativo da Mostar di Rito Turco [...] „Se abbia detto la verità?“ Risponde: „Ho detto il vero“ (20. 10. 1795).

57 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

„15. април 1796. године: Под сигурно окриље ових државних лазарета, дошао је православни трговац из Сарајева, Петар Ђурић, син покојног Ђорђа [...] ‘Заклињем се својом вером и овим Светим знаком крста да је оно што сам рекао истина’ [...]“

(15 aprile 1796: Fatto venire in cauto luogo di questo lazzereto Pietro Giurich qm. Zorzi mercante_Greco dal Seraglio [...] ‘Giuro per la mia fede e per questo Santo Segno di Croce che mi son d’aver deposto il vero’)⁵⁸

Неки од трговаца доносили су венецијанским властима вести о епидемији куге која је владала у кругу православне заједнице из које су дошли. Један такав извештај о својим сународницима из православне заједнице Сарајева поднео је 1793. године трговац Гаврило Бајовић (*Gabrilo Bajovich Greco dal Seraglio*), чије испитивање је обавио приор сплитског лазарета и пренео га властима у Венецији. У њему Гаврило не наглашава своје професионално опредељење, па тек из пропратног писма приора сазнајемо да се ради о трговцу. Гаврило је том приликом известио о преминулим лицима које назива заједничким именом „православци“ (*un Greco, Greci*), а уочљиво је да осим те скраћене верске ознаке не наводи ниједно друго име за тај колектив. Будући да се зараза проширила градом, он наводи и то да су трговци православне вероисповести сахрањивали своје слуге исте вере. У том опису, можемо да приметимо солидарност коју су трговци из Сарајева показали према својим суграђанима и члановима сарајевске православне заједнице.

„11. новембар 1793. године, сплитски лазарет: Стигавши под сигурно окриље ових државних лазарета да издржи карантин Гаврило Бајовић, православлац из Сарајева, који је дошао 23. дана прошлог месеца октобра заједно са караваном који је водио муслиман Ибрахим Челевић из поменутог града [...] Испитивач: ‘Какве су новости о здравственом стању града Сарајева биле пре него што сте пошли?’ Одговор: ‘Око последњих дана јула, у кући једног православца, шесторо је изгубило живот у распону од седам-осам дана. [...] Православци су престрављени брзином којом се појављују ране на кожи [...] Као последица тога, многи од њих који се баве занатском делатношћу у Сарајеву, а који имају рођаке у оближњим селима, потражили су склониште код њих, а то исто учинили су и неки ситни трговци. И ја, додаје, спремио сам управо свој пртљак с истом намером, али пошто сам због неког посла морао да пођем из Сарајева, препоручио сам својој породици да се склони у неко оближње село.’ [...] Испитивач: ‘Да ли међу муслиманима има неки хришћанин који је изразио своје мишљење на дагу тему?’ Одговор: ‘Био је један православлац, али шта је рекао, не знам, будући да се није приближавао нити мени, нити било којем другом православцу

58 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

из страха да не привуче заразу [...]’ Испитивач: ‘Којих је још случајева преминулих било у последње време?’ Одговор: ‘Пре пар дана у нашем смештају [хану], умро је један носач православне вере, после два три дана боловања, и један православни трговац, који се тамо случајно нашао, платио је муслимане да га сахране. Још један носач, такође православне вере, умро је након неколико дана на истом месту, и после једнаке појаве рана на кожи; он је био упуслен од стране власника смештаја који је учинио да га пребаце до православне цркве, где су платили људе да га сахране’ [...]

(Adi 11 novembre 1793, Lazzaretti di Spalato: Fatto venire in cauto luogo di questi pubblici lazzaretti il contumante Gabrilo Bajovich Greco dal Seraglio giunto nei medesimi li 23 del primo passato ottobre con la caravana scortata dal Turco Ibraim Chielovich proveniente dalla sudetta Città . [...] Interogato: ‘Quali novità di salute vi fossero in Seraglio prima della sua partenza da colà?’ Risponde: ‘Verso gli ultimi dello scorso luglio in casa di un Greco sono mancati di vita nello spazio di sette o otto giorni sei individuali. La brevità del decubito mise in terrore i Greci. [...] In conseguenza di ciò molti fra loro, che esercitavano in Seraglio delle arti meccaniche, ma che avevano nelle vicine campagne dei parenti, si rifuggiarono appreso dei questi, e lo stesso fecero alcuni piccoli mercanti. [...] Anch’io, soggiunse, preparai in allora il mio bagaglio col intenzione istessa degli altri, ed avendo poi dovuto partire per affari miei del Seraglio, raccomandai alla mia famiglia di ritirarsi, occorendo, in qualche villaggio.’ [...] Int: ‘Se fra gli stessi Turchi v’era qualche Cristiano, e che cosa egli dicesse su questo argomento?’ Risponde: ‘V’era un Greco ma che cosa egli dicesse io non so, mentre non era avvicinato nè da me, nè da un altro Greco per timor di contraerne il contagio [...]’ Int: ‘Di tali morti quali altre ne succedessero in seguito?’ Risponde: ‘Pochi giorni dopo in un Albergo (detto Han) morì un altro facchino Greco dopo due o tre giorni di malattia, e fù da un mercante Greco, che vi capito a caso, fatto sepolire per mano di alcuni Turchi, ch’ egli pagò. Un altro facchino pur Greco morì nello stesso luogo dopo qualche giorno, e dopo un egual decubito; e questo fù dal padrone dell’ albergo fatto tradurre di buon mattino alle porte della Chiesa de Greci, che pagarono le persone perchè lo sepelissero’ [...])⁵⁹

Правни положај трговаца

Правни положај османских трговаца који је био дефинисан у Венецији открива још један модел колективног идентитета трговаца са османског Балкана. Нису сви страни трговци имали иста права у Венецији, а она су зависила од политичких односа Венеције и државе из које су трговци долазили. Робна размена између Османског царства и Венеције била је омогућена dobrим дипломатским односи-

59 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683, fol. N° 7–8.

ма. Они су били дефинисани посебним документима, који су имали карактер међудржавних уговора, у европским државама називаним – *капитулације* (итал. *capitulazioni*, тур. *ahdname*). Капитулације су садржавале и трговачке привилегије, које су османски султани гарантовали европским земаљама, па су представљале темељ за одржавање трговачких веза.⁶⁰

Венецијанска управа је детаљније правно дефинисала привилегије трговаца са османске територије, али не постоји законик у чијим оквирима можемо да потражимо како је Венеција уредила права ових трговаца. Таква правила су била подложна изменама које су зависиле од различитих околности и утицаја. Стога се уредбе о правном статусу страних трговаца налазе расуте по бројним документима венецијанске администрације, чије су допуне настајале успутно, према потребама које је диктирала робна размена и политички односи. Како би било јасно на које трговце се нека уредба односи, било је неопходно да се у тексту указа на неки начин дефинише њихов идентитет. С друге стране, услед мултиетничког и мултиконфесионалног састава османске државе, није било могуће у декретима побројати све трговачке групе које су деловале под османском управом.

Због тога је, у свим венецијанским документима, било наглашавано да се ради о трговцима који су дефинисани као „османски поданици“ (*sudditi ottomani*), а та фраза је даље варијирала, па су их неретко називали и „султановим поданицима“ (*sudditi del Gran Signore/Sultano*) или „поданицима Порте“ (*sudditi della Porta*). Колективни идентитет заснован на пореклу, био је најбољи начин да се у документима венецијанских канцеларија обухвате све трговачке заједнице из османске државе за које је неки указ важио. Тако је у једном прогласу из 1673. године наглашено да се представљена одлука односи на „муслиманске трговце и друге трговачке заједнице које чине султанови поданици“ (*mercanti Turchi, et altre Nationi Suddite del Signor Turco*). Под тим именом су у прогласу обухваћени сви трговци из Османског царства.

60 А. Фотић, Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696, *Историјски часопис* LII (2005), 224–225; М. Р. Pedani, A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period, у: *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, ed. A. Valerio, Venezia: Edizione Ca' Foscari 2018, 32; V. Panait, Trade and Merchants in the 16th Century. Ottoman-Polish Treaties, *Revue des études sud-est européennes* XXXII (1994) 3–4, 259–276; H. P. A. Theunissen, Ottoman – Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of a Relevant Documents, *Electronic Journal of Oriental Studies* (EJOS) I/2 (1998), 1–698.

„18. септембар 1673. године: Проглас објављен према наредби Магистрата за трговину у вези са сенсалима, трговцима и свима који послују са муслиманима: Након што су пресветла и изврсна господа Магистрата за трговину увидела да су све чешћи нереди и кривотворства која чине трговци и остали који послују са муслиманским трговцима и другим трговачким заједницама које чине султанови поданици [...]“⁶¹

(18 settembre 1673: Proclama Pubblicata d'ordine di Cinque Savi alla Mercanzia in materia de sanseri, mercanti et altri che negotiano con Turchi: Vedendo gl'Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia moltiplicarsi i disordini e le contraffattioni che vengono comesse da mercanti, et altri che negotiano con mercanti Turchi, et altre Nationi Suddite del Signor Turco [...])⁶¹

Када су муслимански и хришћански трговци из Османског царства заједно подносили молбе, у документима су били забележени као група. Тако је у опису робе која је пристигла у сплитску луку 1684. године наведено да се ради о капиталу „како хришћанских тако и муслиманских османских поданика“ (*tanto de mercanti Christiani Sudditi della Porta, quanto de Turchi*). У захтевима у којима су настојали да заштите сопствени интерес или тражили боље услове пословања, трговци су наступали као професионални колектив са заједничким пословним циљем, без обзира на разлике у вери или пореклу.

„19. мај 1684. године: Молбу подносе [...] они који послују у овом граду, због једног фрегадона који се налази у сплитској луци [...] са различитом робом, како хришћанских трговаца који су османски поданици, тако и муслиманских [...]“

(19 maggio 1684: Supplicano [...] negotianti in questa Città, che trovandosi nel Porte di Spalato il fregadon [...] con diverse mercantie tanto de mercanti Cristiani Sudditi della Porta, quanto de Turchi [...])⁶²

Добро познавање разнородности становништва Османског царства, венецијански службеници су остварили кроз трговачку сарадњу са представницима ове професије. Већ смо показали да је обласни идентитет код трговаца био присутан и исказиван. На основу тих података, венецијанска управа би народ из одређене провинције, града или области дефинисала као османске поданике. Један овакав пример налазимо у документу из 1717. године, у једној анализи питања потражње венецијанске робе на османским територијама, која је зависила од потреба неког краја. Када је разматран транспорт робе из одређених османских крајева ка најближим јадранским скелама

61 ASVe, CSM, Prima serie, b. 186

62 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 387.

на путу до Венеције, наглашено је да „народ“ (*popoli*) у Босни, више од осталих „османских поданика“ (*più d'ogni altro Suddito Turchesco*), воли венецијанске тканине.

„1. фебруар, 1717. године: [...] Када говоримо о драчкој скели, тамо ни у време мира, нити у доба ратова, није успостављена робна размена са Босном због велике раздаљине, катастрофалног планинског пута, више дажбина, трошења доста времена, разних опасности од пљачки и других инцидената; без обзира на ангажман, па чак и разматрање већих и чврстих мотива, не постоји нада да би у том крају могла да се развије трговина са Босном, толико профитабилна за то тржиште, јер то становништво, више него било који османски поданици, воле наше тканине и наше производе, који служе за трампу [...]“

(Primo febbraio 1716 m. v.: [...] Quanto alla Scala di Durazzo, in questa siccome in tempo ne di pace non è stato giamai introdotto, ne potuto introdurre il negozio della Bossina per la lunghezza del viaggio, disastrosità montuosa del camino, molteplicità dei dazi, consumo di maggior tempo, diversità dei pericoli, de svaleggi et altri accidenti; così militando anche al presente i medesimi e forse maggiori e più gagliardi motivi, non vi è speranza di poter introdurre per quella parte il negozio della Bossina tanto proficuo a questa piazza, giachè què Popoli, più d'ogni altro Suddito Turchesco, amano i nostri panni e nostre manufatture, che servono di concambio [...])⁶³

У званичним документима венецијанских канцеларија није евидентирана етничка припадност трговаца, чак ни када се мислило на одређену географску област Османског царства из које су долазили. Тако су 1762. године трговци Босне и Србије наведени као „османски поданици“ (*Mercanti Ottomani Sudditi della Porta*). Изнова је идентитет заснован на колективном пореклу био на првом месту, будући да се расправљало о општим условима обављања робне размене.

„25. јул 1762. године: [...] од Порте не би пристигле наредбе с намером да се на штету сплитске скеле ограничи слобода трговине на тржишту Босне и Србије [...] на сплитској скели, где послују османски трговци, поданици Порте, са својим капиталом, робом и везама [...]“

(25 luglio, 1762: [...] non capissero dalla Porta ordini tendenti ad impedire nelle Piazze della Bossina e Servia la libertà del commercio in pregiudizio della Scala di Spalato [...] alla Scala di Spalato de Mercanti Ottomani Sudditi della Porta con i loro effetti, mercanzie e traffici [...])⁶⁴

У 18. веку такође проналазимо примере молби које су потписали трговци, користећи ту фразу која је указивала на њихово порек-

63 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b.142.

64 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 370.

ло. Представљајући се на овај начин, могли су да очекују заштиту и права на обављање трговачке размене, који су им били гарантовани због добрих дипломатских односа Венеције и Османског царства. У сачуваним захтевима трговаца, поред њиховог имена и презимена, налазе се потписи у којима су често навођени верска припадност и географска област из које долазе, али неизоставно наводећи да су они „османски поданици“, односно трговци из Османског царства.

У изворима се могу пронаћи бројни примери употребе сва три елемента у представљању и означавању појединаца и група. Такве примере смо издвојили у наставку текста, а односе се на личности појединих трговаца, као што су хришћански трговци из Задра Сава Пелиновић и Милета Ђурић (*da Zara Sava Pelinovich, et Mileta Giurich Christiani Sudditi del Gran Signore*), затим хришћански трговци из Босне (*Cristiano di Bossina suddito de Turchi*) Михајло Николић (*Michiel Nicolich*), Веселин Ради/Радин? (*Vesselino Radi*), Теофил Симовић (*Theofil Simovich*), Вукосав Рашевић (*Vucosav Rassevich*), Симон Расковић (*Simon Rascovich*) и Сава Пелинковић (*Sava Pelincovich*), као и православни трговац Риста Лакетић (*Riste Lacetich mercante Greco*) и православни трговац говедима из Сарајева Трипко Томић (*Suddito Ottomano Greco Tripco Tomich dal Seraglio mercadante da bovini*).

„5. јануар 1703. године: Прејасни дужде, Ђовани Ради је представио Магистрату за трговину један документ у којем је изложио како су прошлог месеца, око 29. децембра, у овај град стигли једном пеотом⁶⁵ из Задра хришћански трговци Сава Пелиновић и Милета Ђурић, султанови поданици, и да су се нашли међу двојицом од троје трговаца који су одведени у заробљеништво [...]“

(5 Gennaio 1702 m. v.: Serenissimo Principe, Essendo stata presentata l'unita scrittura al Magistrato da Giovanni Radi con la medema espone esser capitati in questa Città sotto li 29 dicembre prossimamente decorso con Peota procedente da Zara Sava Pelinovich, et Mileta Giurich Christiani Sudditi del Gran Signore, et esser due delli tre mercanti che furono fatti priggioni [...])⁶⁶

„11. јун 1704. године: Посведочујемо ми, долепотписани муслимански трговци из Босне да сви у наставку потписани муслимани и хришћани, османски поданици који живе у Босни [...] који су свој капитал сместили на пеоту [...] све ово смо проверили јер смо више пута са истима разговарали у нашем насељу о њиховим интересима и потврђујемо то својим потписима и обележавамо нашим печатом:

Михајло Николић, хришћански трговац из Босне, османски поданик
Веселин Ради (Радин?) хришћанин из Босне, османски поданик

65 Венецијанска барка средње величине на једра и весла.

66 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 168, c. 48.

Теофил Симовић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Вукосав Рашевић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Симон Расковић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Сава Пелинковић, хришћанин из Босне, османски поданик“

(11 giugno 1704 in Venezia: Attestiamo noi sottoscritti mercanti Turchi di Bossina qualmente infrascritti Turchi e Cristiani suditi di Turchi habitanti in Bossina [...] havevano del loro effetti sopra della Pedota [...] e ciò lo sagiamo per haver parlato più e più volte in nostro Paese con li medesimi di questi loro interessi et in fede si sottoscriviamo et bollamo con nostro sigilo:

Michiel Nicolich mercante Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Vesselino Radi Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Theofil Simovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Vucosav Rassevich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Simon Rascovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Sava Pelincovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi)⁶⁷

„6. март 1779. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, сенсал Сплита Матија Милетић је новембра месеца 1770. године предложио једној особи, господину Франческу Билићу из Сплита, трговцу који послује на овом тржишту, да са извесним Ристом Лакећићем, православним трговцем, закључи један посао који се тиче свиња [...] Беше наредног дана изнова наговаран тај Билић на склапање помунутог уговора, па му је и показано једно јемство као гаранција које је начинио извештан Трифон Милинковић, православни трговац и османски поданик, особа од угледа на овом тржишту [...]“

(6 marzo 1779: Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Nel mese di Novembre dell'anno 1770 Mattio Miletich sensale di Spalato propose alla persona del Signor Francesco Billich pure di Spalato mercante in quella Piazza con negozio d'animale suini da farsi con certo Riste Lacetich mercante Greco [...] Fù il susseguente giorno nuovamente ecittato il Bilich al contratto stesso et esebita a sua cauzione la pieggiaria principale di certo Triffon Milincovich mercante Greco e Suddito Ottomano, persona nota in questa Piazza [...])⁶⁸

„9. септембар 1795. године, Бели Брег: Овог дана је из османске државе [...] стигао трговац говедима Трипко Томић из Сарајева, православац и османски поданик, кога сам испитао да ли је тачно да се у многим местима у Босни раширила зараза [...]“

(9 settembre 1795, Belli Brigh: In quest'oggi prevenne dall'Ottomano stato [...] il Suddito Ottomano Greco Tripco Tomich dal Seraglio mercadante da bovini il quale da me fù ricercato se era vero, esservi in quanti luoghi della Bosna il male contagioso [...])⁶⁹

67 ASVe, CSM, Prima serie, Suppliche, b. 422.

68 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 378.

69 ASVe, Provveditore alla Sanità, b. 684.

У 18. веку трговци су се чешће потписивали нешто краћом варијантом, наводећи два од три елемента у свом представљању, као што је то био случај код трговаца Михаила Јованова из Бара (*Michiel de Zuanne d'Antivari Suddito Ottomano*), Миле Јовина из Бара (*Millo di Giovo Suddito Ottomano d'Antivatri*), Јове Грујића (*Jovo Gruich Suddito Ottomano*), Ристе Кристофора Петровића (*Riste o sia Cristoforo Petrovich Mercante Suddito Ottomano*), Микија Трипковића из Сарајева (*il suddito ottomano Michio Tripovich nativo di Seraglio*) и Лазара Дангубића из Сарајева (*Il suddito ottomano Lazzaro Dangubich nativo dal Seraglio*). На основу наредних примера, може се закључити да је у 18. веку фраза „османски поданик“ скоро увек присутна у потписима османских трговаца на територији Венеције, као потврда колективног идентитета због којег су имали одређене трговачке привилегије. С друге стране, њихови верски и обласни идентитети су мање доследно исказивани, али ипак присутни.

„Без датума, 1719. године: Белешка о роби чији је власник Михаило Јованов, османски поданик из Бара, која је остала утоварена на барки, тачније фелуки, у власништву Петра Медина из Паштровића [...]“

(1719: Nota di robba di raggione di Michiel de Zuanne d'Antivari Suddito Ottomano, caricata e rimasta nella Barca o sia feluca di Patrone Pietro Medin da Pastrovichio [...])⁷⁰

„4. јул 1720. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, размишљали смо [...] у вези с тврдњама о конфискацији брода Паштровића, која је обављена сада већ пре годину дана у близини воде Марана, а на којем је био товар дувана Мила Јовиног, османског поданика из Бара [...]“

(4 luglio 1720: Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Riffletendo Noi [...] intorno l'asserto arresto seguito gia un anno in circa vicino l'aque di Marano del legno de Pastrovichi con carico di Tabacco interesatto Millo di Giovo Suddito Ottomano d'Antivatri [...])⁷¹

„28. октобар 1735. године, Задар: [...] османски поданик Јово Грујић представио се служби као потражилац остатка суме од 1600 дуката коју му дугује, у овом моменту покојни, становник овог места, Лука Вуковић, као што је означено у књигама ове Канцеларије које су представљене Вашој Пресветлој Сињорији. Материјал је узет на проверу [...]“

(28 Ottobre 1735, Zara: [...] Jovo Gruich Suddito Ottomano rappresenta ala Carica andar creditore per resto di maggior suma dal nunc qm. Luca Vucovich costà comorante di ducati 1060, come rimarcasi da Libri dell'Ufficio di V. S. Illma presentati. Presa però da lei in esame la materia [...])⁷²

70 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fol. N° 8.

71 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fol. N° 5.

72 DAZd (=Državni Arhiv u Zadru), Generalni providur za Dalmaciju i Albaniju, 112, fol. N° 359.

„8. јун 1782. године: Трговац Риста Кристофора Петровића, османски поданик и послушни слуга Ваше Изврности, по питању уговора који су начињени са месарима Истре [...]“

(8 giugno 1782: Riste o sia Cristoforo Petrovich Mercante Suddito Ottomano e servo Osse. Dell'Ecellenze Vostre all'occasione de Contratti fatti con macellai d'Istria [...])⁷³

„16. новембар 1793: [...] османски поданик Мићо(?) Трипковић пореклом из Сарајева је јуче око 24 часа стигао и његово обавештење гласи: ‘Долазим из Сарајева и данас је већ једанаести дан да сам овде; [...] и на коњу сам пошао овамо због послова које морам да закључим са спедиционером Петровићем поводом говеда које сам послао за Венецију, па сам и међу неколицином која се повлачи због сумње која постоји у Босни’ [...]“

(16 novembre 1793: [...] il suddito ottomano Michio Tripcovich nativo di Seraglio eri sera al ore 24 circa capitato il quale avvisato fù: ‘Vengo dal Seraglio e sono qui 11 in oggi; [...] ed a cavallo pur qui diretto per affari che tengo d'ultimare con il speditionere Petrovich a motivo del manzi che ha spedito alla Dominante, onde fra pochi qui retrocedere in grado di sospetto per Bossina’ [...])⁷⁴

„23. октобар 1795. године, Задар: османски поданик Лазар Дангубић, пореклом из Сарајева, стигао је јуче касно поподне и пренео вести. ‘Долазим из (горенаведено) и већ има месец и 17 дана како сам напустио Сарајево са својим пратиоцем, који се такође бави трговином, Јанком Станишићем, с којим сам путовао на коњу’ [...]“

(Adi 23 ottobre 1795, Zara, Lazzareto di San Marco: Il suddito ottomano Lazzaro Dangubich nativo dal Seraglio eri sera tardi capitato il quale amonito fù. ‘Vengo da (upre) e sono giorni 17 che manco ed un mese dal Seraglio con un mio compagno pure mercante cioè Janco Stanich deto Mitrovich ambi à cavallo’ [...])⁷⁵

Закључак

Присуство српских трговаца који су пословали у Венецији углавном је прикривено велом колективних идентитета. У већој мери видљива је веза која је постојала на професионалном нивоу међу трговцима истог географског порекла, без обзира на њихову етничку и верску припадност. Ипак, чини се да за евидентирање обласног порекла трговаца није било другог разлога осим оног административне природе. Доступна и претражена изворна грађа коју смо овом

73 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 394.

74 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683, fol. N° 26.

75 ASVe, Provveditore alla Sanità, b. 684.

приликом издвојили и представили углавном не указује на осећање привржености и лојалности завичају и сународницима. У документима венецијанске администрације, термини и фразе који би сведочили о осећању припадности, солидарности и повезаности са неком заједницом код трговаца са османског Балкана махом су изостали, будући да су, као што је већ напоменуто, највероватније изгубљени у преводу службеника који нису били заинтересовани за ту врсту података. У исти мах, увидели смо да је долазило до зближавања трговаца хришћанске вероисповести у једну или више група које су у пословној сфери, у условима ван домаћег окружења, могле да делују солидарно. У документима из 17. и 18. века проналазимо примере православних трговаца који су истицали су свој верски идентитет, па то можемо посматрати као одраз заједништва са онима који деле њима познату и блиску културу, а да то није имало везе само са кругом пословних познаника. У документима венецијанске канцеларије трговци су остали забележени као „османски поданици“, а то је за администрацију Венеције био начин да дефинише њихов колективни идентитет на основу порекла, због којег су уживали и посебан правни положај. Зато је то у 18. веку постао и преовлађујући начин представљања који проналазимо код трговаца који су пословали у Венецији.